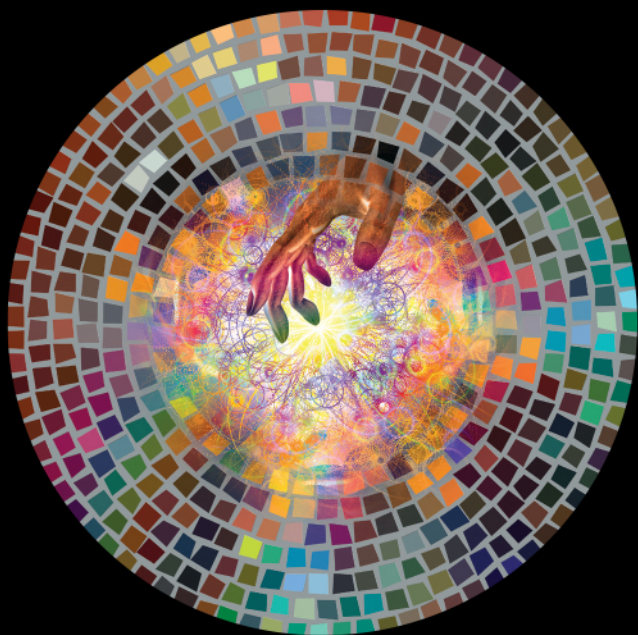

VELKÉ PARTNERSTVÍ

Bůh, věda a hledání smyslu

JONATHAN
SACKS

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

VELKÉ PARTNERSTVÍ

Bůh, věda a hledání smyslu

JONATHAN SACKS

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Sacks, Jonathan, 1948-2020

[Great partnership. Česky]

Velké partnerství : Bůh, věda a hledání smyslu / Jonathan Sacks ; z anglického originálu The great partnership ... přeložila Markéta Crowe Atanasová. -- Vydání první. -- Praha : Stanislav Juhaňák - Triton, 2021. -- 345 stran
Obsahuje bibliografii

ISBN 978-80-7553-867-3 (vázáno)

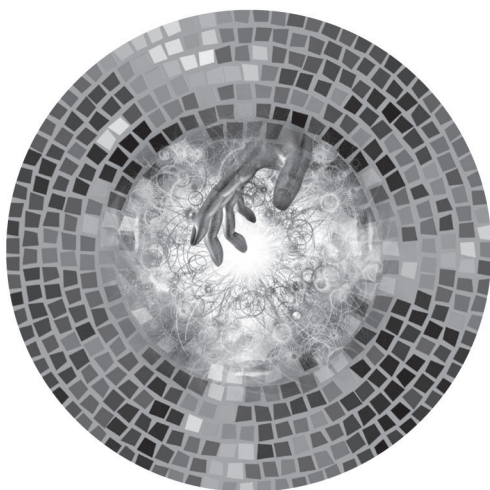
* 21/29-1/-9 * 2-184.3 * 001 * 001:2-1 * 124.2 * 2-154 * 2-18 * 14(=411.16) *
(048.8)

- náboženství
- náboženská víra
- věda
- věda a víra
- smysl (filozofie)
- monoteismus
- teologická antropologie
- židovská filozofie
- monografie

2-1 - Přirozená teologie. Náboženská filozofie [5]

VELKÉ PARTNERSTVÍ

Bůh, věda a hledání smyslu

J O N A T H A N
S A C K S

Stanislav Juhaňák – TRITON

Jonathan Sacks

Velké partnerství

Bůh, věda a hledání smyslu

*Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována,
rozmožována a ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.*

Copyright © Jonathan Sacks, 2011

First published in Great Britain in 2011 by Hodder & Stoughton,

An Hachette UK company

© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2021

Translation © Markéta Crowe Atanasová, 2021

Cover © Renata Brtnická, 2021

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7553-867-3

„Nejpřesvědčivější argumentace ve prospěch náboženské víry,
jakou jsem kdy četl.“

Andrew Marr

S láskou
mému bratru Brianovi

OBSAH

Poděkování	11
Úvod	13
ČÁST PRVNÍ: Bůh a hledání smyslu	29
1 Tvor pátrající po smyslu	30
2 Nerozhodnost	48
3 Rozbíhavé cesty	64
4 Najít Boha	83
ČÁST DRUHÁ: Proč na tom záleží	103
5 Co je v sázce	104
6 Lidská důstojnost	113
7 Politika svobody	128
8 Mravnost	142
9 Vztahy	159
10 Smysluplný život	176
ČÁST TŘETÍ: Náboženská víra a její výzvy	199
11 Darwin	200
12 Problém zla	221
13 Když se náboženství zvrtně	235
14 Proč Bůh	251

Epilog: Dopis vědeckému ateistovi	273
Poznámky	282
Související četba	303
Dodatek: Židovské zdroje zabývající se tématem stvoření, stáří vesmíru a evoluce	326
Další související četba	342

PODĚKOVÁNÍ

Tuto knihu nosím v hlavě již přes čtyřicet let a je takřka nemožné poděkovat zde všem, kteří mi na této dlouhé cestě byli nápomocni. Jak bude vidno z knihy samotné, za mnohé vděčím svým učitelům filozofie na univerzitách v Cambridgi a Oxfordu, zejména Jamesi Althamovi, Rogeru Scrutonovi, Jonathanu Gloverovi, zesnulým Siru Bernardu Williamsovi a Philippě Footové; dále pak těm, kteří mne inspirovali k rozhodnutí stát se rabínem, mezi něž patří již zesnulí Lubavičský rebe, rabi Menachem Mendel Schneersohn a rabi Josef Dov Solovějšik; a především svému učiteli a mentorovi, jímž byl po dvanáct let rabi Nachum Rabinovitch, muž, kterému náleží můj nevýslovný dík nejen za nesmlouvavost, s níž trval na mém důsledném vzdělávání, ale také za intelektuální srozumitelnost jeho myšlenek a za jeho mravní odvahu. Příležitost být jeho žákem vnímám jako své nesmírné požehnání.

Ústřední tezi této knihy jsem si před lety otestoval v novinách *The Times* ve sloupku *Credo* (Vyznání). Téma zaujalo tehdejšího biskupa Durhamské diecéze Toma Wrighta, který je zároveň i uznávaným autorem, a to mi bylo povzbuzením rozpracovat je hlouběji. Když potom v roce 2009 vydal Iain McGilchrist své autoritativní dílo *The Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World*, bylo mi jasné, že jdu správným směrem. Rozhovor s ním byl pro mne obrovským přínosem.

Stuart Roden mne přesvědčil, že kniha s tímto námětem stojí za napsání. Stejně tak mi jako vždy byly oporou a povzbuzením vůdčí laické osobnosti, s nimiž jsem měl tu čest pracovat, především Dr. Simon Hochhauser, Peter Sheldon, profesor Leslie Wagner a Sir Ian Gainsford. Lepší přátele bych si vskutku nemohl přát. Rovněž děkuji svému pracovnímu týmu v rabínské kanceláři, zejména pak Joanně Benarrochové.

Během práce na této knize došlo ke dvěma smutným událostem. Zemřela má matka a Marc Weinberg, syn bývalé ředitelky mé kanceláře Symy Weinbergové. Rád bych touto knihou vyjádřil úctu jejich památce.

Můj dík taktéž patří mé literární agentce Louise Greenbergové za její neskonalou trpělivost a neúnavnost; mému vydavateli Ianu Metcalfeovi a celému týmu nakladatelství Hodder za jejich takřka neskutečnou důvěru ve svého autora; a Dayanu Ivanu Binstockovi a Davidu Freiovi z rabínského soudního dvora Bejt din v Londýně za jejich četné významné připomínky k rukopisu knihy. Případná zbývající pochybení jsou má vlastní: „Kdo může rozpoznat bludy? Zprošť mě i vin, jež jsou mi skryty.“ (Žalm 19, 13) A konečně největší dík patří jako vždy mé ženě Elaine, jejíž vlídnost vnáší do okolního světa laskavost a jejíž víra v lidi je mi neustálou inspirací.

Jonathan Sacks
Únor 2011 / Adar rišon 5771

ÚVOD

Mají-li pravdu novodobí ateisté, pak člověk věřící v Boha a praktikující náboženskou víru musí být buďto naprostý zoufalec, blázen, nebo lotr. Víme však, že tomu tak není. Náboženství odjakživa inspirovalo jedince k úsilí o dosažení mravní velikosti, posvěcovalo jejich vzájemnou lásku a napomáhalo jim budovat společenství chovající v úctě každého člověka a uskutečňující nejedno velké dílo lásky. Bible jako první hlásala posvátnost života, důstojnost jednotlivce, příkaz usilovat o mír a stanovovala mravní hranice moci.

Věřit v Boha, hlásit se k náboženskému vyznání a uvědomovat si důležitost aktivního praktikování náboženského života neznámá vzdát se intelektuálního úsudku, umlčet své kritické schopnosti, případně ještě před snídaní uvěřit šesti nemožnostem. Neznámá to ani, že budeme číst první kapitulu knihy Genesis doslovně. A rovněž to neznámá odmítnutí vědeckých poznatků. V mé vlastní náboženské tradici žehnáme velkým vědeckým osobnostem bez ohledu na to, co si myslí o náboženství. Co se to tedy kolem nás děje?

Debaty na téma vědy a náboženství se opakují pravidelně již od 17. století a zpravidla to vypovídá o nějaké zásadní společenské krizi. V 17. století byly touto krizí pustošivé náboženské války, které se prohnaly Evropou. V 19. století to byla průmyslová revoluce, urbanizace a dopad nových vědních oborů, především darwinismu. V 60. letech 20. století, provázených debatou o „smrti Boha“, zase šlo o zpožděný dopad dvou světových válek a posun směrem k mravní liberalizaci.

Ocitneme-li se na zásadní historické křižovatce, je zcela přirozené ptát se po tom, kdo nás povede dál a jakou cestou bychom se měli vydat. Věda se svými odbornými poznatky hovoří o budoucnosti, náboženství se svou autoritou zase promlouvá o minulosti. Věda se dovolává síly rozumu, náboženství zase vyšší moci zjevení. Debata zpravidla končí neprůkazně a obě strany čeká kdesi v budoucnu další utkání.

Současnou rozpravu však provází daleko vyšší míra hněvu a verbální útočnosti, nežli tomu bylo doposud, a změnily se i okolnosti konfliktu. Nebezpečím minulých dob – a to nebezpečím zcela reálným – byla bezbožná společnost. Dokladem toho jsou čtyři hrůzné historické experimenty, jimiž byly francouzská revoluce, nacistické Německo, Sovětský svaz a komunistická Čína. Dnešním nebezpečím je radikální nábožnost kombinovaná s apokalyptickou politickou agendou, jež jsou prostřednictvím teroru a asymetrického válčení schopny destabilizovat celé národy a geografické oblasti. Vzbuzuje to ve mně tytéž obavy jako sekulární totalitářství. Všichni umírnění věřící všech náboženských vyznání se mnou jistě budou souhlasit. Jedná se o zápas, v němž by věřící i nevěřící měli bojovat bok po boku.

Namísto toho se však novodobý ateismus pustil do obzvlášť agresivního tažení proti náboženství, což neprospívá ani náboženství, ani vědě, ani intelektuální integritě či budoucnosti Západu. Přijde-li společnost o své náboženství, její další trvání zpravidla nebývá dlouhé. Taková společnost shledává, že poté, co přeřala lana ukotvující její morálku v čemsi transcendentním, zůstal jí pouze relativismus a ten není schopen ubránit vůbec nic, včetně sebe sama. Společnost, která ztratila svou duši, nevyhnutelně ztrácí i svou budoucnost.

Pojďme však dál.

Rád bych v této knize ukázal, že potřebujeme jak náboženství, tak vědu; a že tyto dvě veličiny nejenže jsou kompatibilní, ale mnohem víc než to. Jedná se o dvě nezbytné perspektivy, umožňující nám nahlédnout vesmír v jeho trojrozměrné hloubce. Právě jejich vzájemné tvořivé pnutí je tím, co nás udržuje při smyslech, zakotvené v realitě fyzické existence, aniž bychom přitom ztráceli svou duchovní vnímavost. Zásadou tohoto pnutí zůstáváme lidmi, a v něm spočívá naše lidství.

Příběh, který se tu chystám vyprávět, pojednává o lidské mysli a o její schopnosti vykonávat dvě velmi odlišné činnosti. Jednou z nich je schopnost rozebírat věci na součástky a sledovat jejich vzájemnou provázanost a působení. Tou druhou je schopnost skládat věci dohromady tak, aby vyprávěly příběh, a poutat lidi k sobě navzájem do vztahů. Nejlepším příkladem první činnosti je věda, nejlepším příkladem druhé je náboženství.

Věda rozebírá věci na součástky, aby zjistila, jak fungují. Náboženství skládá věci dohromady, aby pochopilo jejich smysl. Aniž bychom příliš zacházeli

do neurovědeckých podrobností, první z těchto činností je řízena převážně levou mozkovou hemisférou, zatímco druhá bývá spojována s hemisférou pravou.

Obě jsou pro nás nezbytné, avšak výrazně se od sebe liší. Levá hemisféra vyniká v třídění věcí a v jejich analyzování. Pravá hemisféra zase ve formování mezilidských vztahů. Celé velké kultury se dopouštěly omylů, neboť nedokázaly činnost těchto dvou částí mozku vnímat odděleně a logiku jedné z nich aplikovaly na druhou.

Jestliže k věcem přistupujeme tak, jako by to byli lidé, výsledkem je mýtus: světlo pochází od boha slunce, déšť od boha oblohy, přírodní katastrofy jsou způsobeny střetem božstev a tak dále. Věda se zrodila ve chvíli, kdy lidé přestali o přírodě vyprávět příběhy a místo toho ji začali pozorovat; jinými slovy když opustili mýtus.

Jestliže k lidem přistupujeme tak, jako by šlo o věci, výsledkem je odlidštění: lidé jsou zařazeni do kategorií podle barvy pleti, společenské třídy či vyznání, a podle toho je s nimi nakládáno. Abrahamovo náboženství se zrodilo v momentě, kdy lidé přestali vnímat člověka jako věc, ale každého jednotlivce začali vnímat jako zcela jedinečného a posvátného, jako Boží obraz.

K nejobtížnějším úkolům každé kultury – vlastně to platí v životě každého jednotlivce – patří tyto dvě polohy nesměšovat, ale zároveň je přitom udržet propojené a v rovnováze. Je to mnohem těžší, než by se na první pohled zdálo. Byly doby – především 16. a 17. století –, kdy náboženství usilovalo o nadvládu nad vědou. Nejznámějším příkladem této snahy je soudní proces s Galileem, ale bylo i mnoho dalších. A stejně tak byly doby, kdy se věda pokoušela získat nadvládu nad náboženstvím, jako se to děje dnes. Nejznámějším příkladem těchto tendencí jsou moderní ateisté, ale i zde bychom našli mnoho dalších, těch, kteří se domnívají, že vše, co potřebujeme vědět o smyslu bytí a lidských vztazích, lze zjistit prostřednictvím skenování mozku, biochemie, neurovědy a evoluční psychologie, neboť věda v jejich očích poskytuje vše, co víme nebo potřebujeme vědět.

Oba tyto pohledy jsou stejnou měrou chybné. Věci zůstávají věcmi a lidé lidmi. Uvědomit si tento rozdíl bývá leckdy těžší, než si myslíme.

V první části této knihy se zabývám myšlenkou, s níž jsem se zatím jinde nasetkal, a sice z čeho lidé usoudili, že náboženství a věda jsou neslučitelné. Tvrdím, že to souvisí s jedním kuriózním historickým detailem ohledně

toho, jak Západ přišel ke svému náboženství. Stalo se tak formou pavlovského křesťanství, což bylo náboženství představující určitý hybrid či syntézu dvou radikálně odlišných kultur, starověkého Řecka a starověkého Izraele.

Tím kuriózním detailem je skutečnost, že veškeré rané křesťanské texty byly sepsány řecky, zatímco samo křesťanské náboženství vycházelo ze starověkého Izraele, jehož klíčové koncepty byly do řečtiny nepřeložitelné. Výsledkem byl dlouhodobý a podnes přetrvávající zmatek, pramenící ze záměny Boha Aristotelova s Bohem Abrahamovým. V kapitole 3 vysvětlují, proč se tato nešťastná záměna neustále promítá do našeho chápání toho, čím vlastně náboženství a víra doopravdy jsou. V kapitole 4 popisují svou vlastní, osobní cestu víry.

Ve druhé části knihy vysvětlují, proč je náboženství tak důležité a oč všechno bychom s jeho ztrátou přišli. Činím tak proto, neboť se mi zdá, že lidé nejenže ztratili víru v Boha, ale že si jednoduše přestali uvědomovat její důležitost. Copak na tom ještě záleží? Tvrdím, že na tom samozřejmě záleží, a to zcela zásadně, i když poněkud jinak, než by se mohlo na první pohled zdát. Západní civilizace stojí na vysoce specifických náboženských základech a ztratíme-li je, přijdeme zároveň o mnohé z toho, co náš život činí laskavým, svobodným a vlídným.

Jsem přesvědčen, že v takovém případě nebudeme nadále schopni udržet koncept lidské důstojnosti. Přijdeme o jistý druh politiky, a sice o politiku obecného blaha. Ztratíme společně sdílenou mravnost, k níž bychom se mohli přimknout – a mravnost nutně musí být sdílená, má-li konat svou odvěkou službu, to jest tmelit nás navzájem do lidských společenství, vyznávajících stejné principy a hodnoty. Institut manželství zbavený posvátnosti se rozpadne a odnesou to děti. A lidskému životu jako takovému již nedokážeme propůjčit žádný smysl. Svůj vlastní život pak budeme schopni vnímat nanejvýš jako osobní projekt, privátní oázu v poušti nicotné bezsmyslnosti.

Ve světě, kde lidé věří v existenci Boha, stojí na prvním místě vztah. Je zde Bůh, jsem tu já a je zde náš vzájemný vztah, neboť Bůh je mi blíž, nežli jsem já sám sobě. Ve světě bez Boha stojí na prvním místě já, atomické sebesoucno. Jsou tu sice i druzí lidé, ti však nejsou z mého pohledu tak reální, jako jsem já sám pro sebe. Zde tkví původ všech těch zapeklitých problémů, s nimiž se filozofové neúspěšně potýkají již dva a půl tisíce let. Jak mohou s jistotou vědět, že existuje vědomí druhých? K čemu je mi mravnost? Proč

bych se měl starat o blaho ostatních, s nimiž mne nic nepojí? Proč bych se měl omezovat v prosazování vlastní svobody, aby i druzí mohli uplatnit tu svou? Bez Boha nám hrozí nebezpečí, že zůstaneme uvězněni v pasti svého já.

V důsledku těchto postojů se neodarwinističtí biologové a evoluční psychologové zaměřili na toto „sebejsoucno“, na ono já. Já je nositelem mých genů do příštích generací. Já se účastní recipročního altruismu, zdánlivě nesebeckého jednání, jež ve skutečnosti sleduje sebestředné cíle. Tržní procesy určuje vybírající si já. Fungování liberálně demokratického státu zajišťuje hlasující já. Konzumní já zase udržuje v chodu ekonomiku. Toto já je však právě tak osamělé, jako byl před dávnými časy Adam. Já neumí vztahy. Manželství ve světě takovýchto já nevydrží. Společenství se rozpadají. Věrnost ztrácí svou hodnotu. Důvěra slábne. Bůh je zcela vytěsňen. Ve světě mnoha povykujících já není pro Boha místo.

Přítomnost či absence Boha má tedy pro náš život zcela zásadní význam. Nelze ztratit víru, aniž bychom zároveň s ní neztráceli podstatnou část všeho ostatního. Jelikož však tento proces probíhá pozvolna, cenu, kterou zaplatíme, si uvědomíme teprve v okamžiku, kdy již zpravidla bývá příliš pozdě vrátit věci zpět.

Ve třetí části knihy konfrontuji hlavní výzvy, před nimiž víra stojí. Tou první je Darwinova evoluční teorie a neodarwinistická biologie, vzbuzující dojem, že život se vyvinul „naslepo“, bez jakéhokoli plánu – designu. Zde se budu snažit objasnit, že takové pojetí by platilo, pouze pokud bychom uvažovali o přehnaně simplicistním konceptu designu.

Druhou výzvou je nejstarší a nejobtížnější uchopitelný problém ze všech: problém nespravedlivého utrpení, „když se špatné věci dějí dobrým lidem“. Zde se pokusím objasnit, že pouze náboženství protestu – „posvátné nespokojenosti“ (*sacred discontent*) – je s to před touto výzvou obstát. Ateismus nám nepředkládá žádný důvod domnívat se, že svět by mohl vypadat jinak. Víra ano, čímž nám dává vůli a odvahu jej transformovat.

Třetí výhrada ze strany novodobých ateistů je ovšem pravdivá, a navíc svrchovaně závažná. Náboženství vykonalo nejen mnoho dobrého, ale stejně tak i ublížilo. V různých historických dobách lidé nenáviděli ve jménu milujícího Boha, páchali krutosti ve jménu soucitného Boha, vedli války ve jménu Boha míru a zabíjeli ve jménu Boha života. To jsou zdrcující fakta, k nimž je nutné se postavit se vší upřímností.

Potřebujeme pochopit, čím to je, že se náboženství tak často zvrtné. O to se pokouším v kapitole 13. Někdy je to proto, že monoteismus sklouzne k dualismu. Jindy proto, že nábožensky smýšlející lidé se pokoušejí přivodit konec časů v čase trvajícím. Provádějí svévolnou apokalyptickou politiku, končící bez výjimky tragicky a nezřídka namířenou proti vlastním souvěrcům. Nejčastější příčinou je však to, že náboženství se stane tím, čím by se nikdy stát nemělo: vůlí k moci. Náboženství Abrahamovo, o němž zde bude řeč, je protestem proti této vůli k moci.

Potřebujeme jak náboženství, tak vědu. Nejlépe to vyjádřil Albert Einstein svým slavným výrokiem: „Věda bez náboženství je chromá; náboženství bez vědy je slepé.“¹ Tvrdím, že náboženství a věda jsou pro lidský život tím, čím jsou pro lidský mozek jeho pravá a levá hemisféra. Mají na starost odlišné funkce a jestliže je jedna z nich poškozena nebo dojde-li k výpadku v jejich spojení, nastane porucha. Mozek je značně tvárný a v některých případech schopný téměř zázračného uzdravení.² Nikdo z nás by však jistě druhému nepřál, aby měl takového uzdravení zapotřebí.

Věda se snaží vysvětlit, jak věci fungují. Náboženství se snaží objasnit jejich smysl. Věda analyzuje, náboženství integruje. Věda rozebírá věci na součástky, aby zjistila, z čeho se skládají. Náboženství poutá lidi k sobě navzájem do vztahů důvěry. Věda nám podává zprávu o tom, co je. Náboženství nám sděluje, co by být mělo. Věda popisuje. Náboženství nás vybízí, povolává, vyzývá. Věda pozoruje objekty. Náboženství nás oslovuje jakožto subjekty. Ve vědě je důležitý odstup. Náboženství je uměním přístupu, vzájemného sblížení jednotlivých lidských bytostí a lidských duší. Věda si všímá elementárního řádu hmotného světa. Náboženství slyší hudbu, zaznívající za tímto lomozem. Věda je vítězstvím nad nevědomostí. Náboženství je vykoupením z osamělosti.

Abychom porozuměli pochodům, které probíhají v přírodě, potřebujeme vědecké vysvětlení. Abychom pochopili lidské chování a kulturu, potřebujeme znát smysl věcí. Smysl je to, po čem se lidé ptají, neboť člověk není jednoduše pouhou součástí přírody. Uvědomuje si sám sebe. Jeho fantazie mu dovoluje představit si světy, které předtím neexistovaly, a začít je vytvářet. Jako vše živé, i člověk má své pudy a touhy. Na rozdíl od všech ostatních živých tvorů však umíme tato puzení zhodnotit a případně se rozhodnout je nenásledovat. Máme svobodu.

Věda jen obtížně nalézá pro všechny tyto jevy vysvětlení. Dokáže zvenčí pozorovat mentální pochody. Umí rozpoznat, jaká část mozku je během té

či oné činnosti aktivována. Nedokáže však sledovat jejich vnitřní příčiny. K tomu slouží empatie. Někdy si my lidé vypomáháme poezií a písní či rituály, jež nás poutají dohromady, a příběhy, které nám dopřávají pocit společně sdíleného smyslu. To vše je součástí náboženství, onoho prostoru, v němž se naše já setkávají s já těch druhých a v němž nalézáme souvztažnost s ostatními lidmi ve světě lidí jakožto svobodní činitelé ve světě svobody. A právě zde se setkáváme s Bohem, s člověčenstvím všeho člověčenství (*Personhood of personhood*), jenž je pro přírodní vesmír tím, čím jsme my, svobodní činitelé, pro svá vlastní těla. Bůh je duší bytí samotného, v jehož svobodě nalézáme svobodu, v jehož lásce objevujeme lásku a v jehož odpuštění se učíme odpouštět.

Jsem žid, ale tato kniha není o judaismu. Je o monoteismu, který je hlavním nosníkem všech tří abrahamovských náboženství: judaismu, křesťanství a islámu. Monoteismus zpravidla vystupuje v hávu jednoho z nich. Mým cílem však je představit jej samostatně, protože jinak se nám jeho princip snadno ztratí v detailech toho či onoho náboženství. Židé, křesťané i muslimové věří v mnohem víc, nežli kolik zde bude nastíněno, avšak společným základem všech těchto tří náboženství je víra v osobního Boha, jenž v lásce stvořil celý vesmír a jenž každého z nás, bez rozdílu třídy, barvy pleti, kultury či vyznání, obdařil charismatem a důstojností svého obrazu.

Osud monoteismu je v každém směru pozoruhodný. Abraham nevykonal žádné zázraky, nevelel armádám, nevládl žádnému království, neshromáždil kolem sebe zástupy učedníků ani nepronesl žádná velkolepá proroctví. Bezpochyby je však tou nejvlivnější postavou všech dob a právem je dnes pokládán za duchovního praotce více než poloviny všech šesti miliard žijících obyvatel Země.

Abrahamovi přímí potomci, děti Izraele, dnes známí jako Židé, představují nepatrný národ, čítající méně než pětinu procenta světové populace. Navzdory tomu přežil tento národ Egypťany, Asyřany, Babylóňany, Peršany, Řeky i Římany, křesťanskou i islámskou středověkou říši a režimy nacistického Německa a Sovětského svazu, již se všichni bez výjimky vymezovali proti Židům, judaismu, případně obojímu, a z nichž každý se ve své době jevil jako neporazitelný. Všechny tyto říše a režimy zanikly. Židovský národ žije dál.